

Jakub Żygawski

ZAMOJSKI ARKUSZ PRUSKIEJ MAPY SEKCYJNEJ Z POCZĄTKU XIX W. W ARCHIWUM PAŃSTWOWYM W ZAMOŚCIU

Rok 2010 okazał się dla Archiwum Państwowego w Zamościu bogaty w nowe, ciekawe materiały z dziedziny kartografii. Skromny zasób naszej instytucji wzbogacił się o kilka interesujących archiwaliów kartograficznych, w tym unikalny w zbiorach polskich arkusz „mapy pruskiej”¹. Jest to fragment wielosekcyjnego opracowania topograficznego nieznanego dotąd badaczom przeszłości Zamościa², poprzedzającego najbardziej znane tego rodzaju wydawnictwo tzw. „mapę kwatermistrzostwa”³ o przeszło ćwierć wieku. Kompletnie opracowanie posiada prawdopodobnie jako jedyna w Polsce, Biblioteka Uniwersytetu we Wrocławiu⁴. Poszczególne arkusze pojawiają się co pewien czas na aukcjach antykwarycznych. Jeden z arkuszy tej mapy posiada Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie⁵.

Opisywana mapa stanowi fragment pruskiego opracowania kartograficznego noszącego tytuł: *Topograficzno-militarna Karta Królestwa Prus i Polski i Wielkiego Księstwa Poznańskiego w 85 sekcjach nakładem Geograficznego Instytutu sporządzona i wykreślona przez F. W. Streit'a i C. F. Weiland'a*⁶. Kompleksowe opracowanie sporządzono i wydano w latach 1811-1815 w Wydawnictwie Instytutu Geograficznego w Weimarze⁷. Składało się z 85 sekcji

¹ Archiwum Państwowe w Zamościu, Zbiór kartograficzny, spis nr 2, poz. 25. Mapa została nabyta od prywatnej osoby w drodze zakupu w 2010 r. Pozostałe opracowania kartograficzne dotyczą twierdzy Zamość i obrębu dzisiejszego Starego Miasta. Odnaleziono je w aktach spraw w zespole Sądu Okręgowego w Zamościu w Zamościu. Ze względu na odrębną tematykę treści zostaną przedstawione w artykule na łamach kolejnego tomu „Archiwariusza Zamojskiego”.

² Opracowania nie wymienia w katalogu Anna Pawłowska-Wielgus, Zob. A. Pawłowska-Wielgus, *Plany i mapy Zamościa z XVII-XX wieku*. (w:) *Zamość miasto idealne*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980, s. 243-278.

³ Właśc. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, wyd. 1843 r., w skali 1:126 000. Zob. *Kartografia Królestwa Polskiego 1815-1915*, Warszawa 2000.

⁴ Biblioteka Uniwersytetu we Wrocławiu, Oddział Zbiorów kartograficznych, sygn. 2800-III.B.

⁵ M. J. Kawałko, *Jak Stanisław Orzechowski dobra krupskie sprzedawał*, „Nestor” 2008 nr 3, s. 4-7.

⁶ *Topographisch-militärliche Charte von dem Königreichen Preussen und Polen und den Grossherzogthum Posen in 85 Sectionen unternommen von dem Geographischen Institute entworfen und gezeichnet von F. W. Streit und C. F. Weiland*.

⁷ Instytut Geograficzny w Weimarze założył 1 kwietnia 1804 r. niemiecki wydawca i mecenas sztuki, Friedrich Johann Justin Bertuch (1747-1822). Od początku zatrudniano tam najlepszych czynnych miedziorytników i kartografów. Nakładem instytucji wydawano róż-

obejmujących teren Prus i część dawnej Rzeczypospolitej. 79-ta sekcja opracowania przedstawia okolice Zamościa. Wszystkie arkusze sporządzono w skali 1:180 000⁸. Jak podkreślono w tytule wydawnictwa, wykonawcami map byli Friedrich Wiliam Streit i Carl Ferdinand Weiland. Obaj pracowali w Instytucie Geograficznym w Weimarze i zasłużyli się na polu kartografii niemieckojęzycznej⁹.

Analizowane dzieło kartograficzne sporządzono na kartonie (papier czerpany) o wymiarach 45 × 35 cm w technice miedziorytniczej monochromatycznej. W jego górnej części wycentrowano rameczkę z numerem arkusza (*Sect. 79*), a także podpisano dużą kursywą w języku niemieckim i francuskim: *Theil von Warschau/Partie de Varsovie*¹⁰. Mapę otoczono ramką zdobioną motywem grzbietu fali, natomiast w narożnikach – dekoracją w formie rozety¹¹. Po czterech bokach kartonu opisano numery sąsiednich sekcji opracowania.

Znajdujący się w zasobie zamojskiego Archiwum arkusz cechuje się dobrym stanem zachowania. Jego brzegi są pozaginane i miejscami postrzępione. U dołu znajduje się przedarcie, które zostało zakonserwowane poprzez podklejenie papierem na rewersie. Uszkodzenie to nie wpływa w żaden sposób na czytelność mapy. Jedyny mankament omawianego egzemplarza stanowi przebiegająca w północnej części arkusza linia graniczna narysowana ołówkiem i pociągnięta czerwonym flamastrem. W kilku miejscach poprawiono czarnym tuszem oryginalną czcionkę nazw miejscowości, co widoczne jest na przykładzie Zamościa.

Skromnie przedstawiają się elementy matematyczne omawianej mapy. Na arkuszu naniesiono jedynie prostokątną siatkę, która otrzymała nierówne wymiary poszczególnych oczek. Nie opisano jednak wartości współrzędnych geograficznych, dlatego trudno dociekać, czy jest to układ południków i równoleżników według konkretnie przyjętego układu odniesienia (siatka kartograficzna), czy też różnice wymiarów boków prostokątów są wynikiem błędu rytowniczego¹². Arkusz pozbawiono jakiegokolwiek informacji na temat skali opracowania.

Zdecydowanie bardziej urozmaicona jest treść geograficzna mapy. Kartowany obszar obejmuje tereny rozciągające się w promieniu 25-45 km od Zamościa. W południowo-zachodnim narożniku znajduje się miejscowość Żarek,

notematyczne opracowania kartograficzne, mapy sekcyjne, atlasy i globusy, ale także periodyki i roczniki statystyczne.

⁸ *Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce: Wieloarkuszowe mapy topograficzne ziem polskich 1576-1800*, red. i oprac. T. Paćko, W. Trzebiński, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Wrocław 1982-1983.

⁹ F. W. Streit i C. F. Weiland pracowali przy wydawanych wówczas mapach i obszerniejszych opracowaniach kartograficznych. Więcej wiadomo o dokonaniach C. F. Weiland'a, który opracowywał m. in. przeglądowe i podręczne atlasy świata, atlas Ameryki, mapy Australii oraz Europy.

¹⁰ Dosł.: *Część od Warszawy*.

¹¹ Kształt czterolistnej koniczyny.

¹² Brakuje informacji, czy stosowne dane dotyczące odwzorowania zawarte mogły być na odrębnej karcie z objaśnieniem znaków oraz informacjami na temat wydania.

w południowo-wschodnim – Ulhówek, w północno-wschodnim – Kułakowice, natomiast w północno-zachodnim – Średnia Wieś i przedmieścia Żółkiewki.

Rzeźbę terenu przedstawiono za pomocą metody szrafowej (kreskowej), której rozwój przypadł na okres sporządzania opisywanego dzieła, a więc przełom XVIII i XIX stulecia¹³. W 1799 r. saski kartograf, major Joann Georg Lehmann, opracował naukowo system kreskowego przedstawiania ukształtowania powierzchni, oparty na zależności gęstości i grubości kresek od kąta nachylenia terenu według zasady tzw. oświetlenia górnego¹⁴. Dzięki użyciu takiej techniki dla przedstawienia rzeźby terenu, mapy mogły być wykorzystywane przez wojsko do planowania działań militarnych¹⁵. Za pomocą metody kreskowej Lehmana odwzorowano również na analizowanym arkuszu wyniosłości i doliny rzeczne stosując różne grubości i interwały linii, dzięki czemu ukształtowanie powierzchni nabrało plastyczności. Warto zwrócić uwagę na północną część arkusza, na okolice Majdanu Starego, Izbicy i Rudnika, gdzie występują liczne wąskie dolinki.

Na mapie przedstawiono także dwa rodzaje elementów powierzchniowych: lasy i tereny podmokłe. Ich rozłożenie przestrzenne sugerowało zasięg występowania danego zjawiska. Tereny leśne przedstawiono w sposób niemal naturalistyczny stosując do tego celu sygnaturkę smukłego drzewa, którą powielano w taki sposób, aby wypełnić zasięg zalesienia. Sygnaturka wyróżnia się dokładnością i delikatnością, dzięki czemu nie ma trudności z odszyfrowaniem jej przeznaczenia. Z rozmieszczenia znaków można odczytać intensywność zadrzewienia poszczególnych zbiorowisk leśnych. Delikatny rysunek sygnaturki umożliwia również odczytanie informacji dotyczącej rzeźby terenu w miejscach znacznie zalesionych.

Obszary podmokłe występowały w obrębie dolin rzecznych, łąk i lasów. Do ich oznaczenia użyto typowego systemu poziomych, równoległych względem siebie linii o różnej długości. Według analizowanej mapy, na początku XIX w. tereny podmokłe charakterystyczne były dla dolin: Wieprza, Łabuńki, Czarnego Potoku, Huczwy, Siniochy, Rzeczycy i Wolicy. Obszary bagienne występowały także w okolicach Hopkiego, Wronowic oraz w obrębie lasów Puszczy Solskiej na południe od Tereszpoła.

Kolejną serię elementów treści mapy stanowią elementy liniowe, do których należy sieć hydrograficzna i komunikacyjna, oraz towarzyszące im elementy punktowe w postaci charakterystycznych obiektów. Dość wiernie przedstawiono przebieg rzek zwracając uwagę na meandry koryta. Grubością linii rozrózniono ciekę wyższego rzędu od mniejszych dopływów. Zaznaczono także zbiorniki wodne stosując obrys ich powierzchni po linii brzegowej. W celu odróżnienia jeziora bądź stawu od łądu, wykorzystano metodę polegającą

¹³ Uproszczoną metodę kreskową rozpowszechniono we Francji w XVIII w. przy przedstawianiu rzeźby za pomocą perspektywy i tzw. półperspektywy. Kresek używano jednak znacznie wcześniej - pod koniec XVI i w XVII w. Przedstawienie rzeźby terenu w formie perspektywy z pomocą kresek zastosował w poł. XVIII w. Cesar Francois Cassini de Thury.

¹⁴ J. Szaflarski, *Zarys kartografii*, Warszawa 1965, s. 376-379; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, s. 242.

¹⁵ K. A. Saliszczew, *Kartografia ogólna*, Warszawa 1998, s. 125-132.

na wyrysowaniu linii naśladowujących w przybliżeniu ich obrys. Odstęp tych linii stopniowo wzrastał w kierunku centrum zbiornika, dzięki czemu widoczna była charakterystyczna wstęga wyraźnie oddzielająca zbiornik wodny od łądu. Na analizowanym arkuszu za najbardziej czytelnym przykładem wydaje się być akwen Wielkiej Zalewy opływającej od południa Zamość. Był on wówczas największym zbiornikiem wodnym w odległości kilkudziesięciu kilometrów od miasta.

Przy rzekach i stawach zaznaczano lokalizację młynów wodnych za pomocą sygnaturki przypominającej koło zębate. Obiekty te ułatwiały życie lokalnym społecznościom, dla których produkcja rolna stanowiła podstawowe źródło utrzymania. W strukturze osad i wsi młyn, obok karczmy i gorzelni, inicjował życie gospodarcze tych niewielkich jednostek. Niekiedy młyny wodne pełniły strategiczną rolę w systemie obrony miasta bądź twierdzy, czego przykład stanowi Zamość¹⁶.

Podobnie jak ciekii wodne, również drogowe ciągi komunikacyjne zróżnicowano graficznie względem hierarchii. Boczne drogi i dukty wyrysowano w formie cienkich, jednolitych linii, natomiast ważniejsze od nich trakty pocztowe przedstawiono za pomocą linii podwójnej. W obrębie analizowanego arkusza najwyższą kategorię posiadał trakt tzw. *Poczty Ruskiej* prowadzący z Warszawy przez Kozienice, Puławy, Lublin, Krasnystaw, Zamość, Tomaszów do Lwowa. Z Zamościa wybiegała także następna droga pocztowa wiodąca do Przeworska i Jarosławia, przez Józefów, Tarnogród, Sieniawę¹⁷. Przy głównych traktach funkcjonowały stacje pocztowe, tzw. *poczthalterie*, oznaczone sygnaturką trąbki. Poza Zamościem *poczthalterie* znajdowały się jeszcze w Tarczyniechach, Krynicach, Kosobudach i Józefowie.

Na opisywanej mapie osadnictwo przedstawiono za pomocą różnorodnych znaków. Dla większych ośrodków stosowano wygenerowane za pomocy rzutu ortogonalnego zgeneralizowane zarysy w formie wielokątów o zasraflowanej powierzchni. W ten sposób wyróżniono zabudowę Zamościa, Szczebrzeszyna, Tyszowiec, Tomaszowa, Józefowa, Tarnogrodu, ale również mniejszych ośrodków: Krasnobrodu, Skierbieszowa, Grabowca, Komarowa, Uchań, Izbicy i Łaszczowa. Podobnie zaznaczono podrzędne wsie w okolicy Uchań, Skierbieszowa, Rudnika i Żółkiewki, co świadczy o pewnej niekonsekwencji kartografów sporządzających mapę¹⁸.

Dla mniejszych miejscowości zastosowano sygnatury w postaci pojedynczych kółek tej samej wielkości¹⁹. Niektóre z nich otrzymały wewnątrz symbol

¹⁶ Zob. niżej, S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, ser. „Architectura Militaris”, Warszawa 1936, s. 118.

¹⁷ L. Zimowski, *Geneza i rozwój komunikacji pocztowej na ziemiach polskich*, Warszawa 1972, s. 258, rys. 8-26, s. 483.

¹⁸ Trudno wszakże wyjaśnić, dlaczego zdecydowano się przedstawić przy użyciu znaków zarezerwowanych dla miast zabudowę wsi położonych akurat w północnej części arkusza, takich jak: Bzowiec, Płonka, Średnia Wieś, Drewniki czy Majdan Stary. Nie wydaje się jednak, aby szczegółowe przedstawienie zarysu zabudowy tych miejscowości miało związek z ich typem morfogenetycznym (ulicówki, łańcuchówki).

¹⁹ Wyjątek stanowią Dzierążki (nieopodal Komarowa) i Łaziska (koło Skierbieszowa), oznaczone nieco większym kółkiem. Prawdopodobnie jest to pomyłka rytownika.

krzyża. Najprawdopodobniej w ten sposób oznaczono lokalizację świątyni bądź kaplicy różnych wyznań²⁰. Mniejszymi kółkami oznaczono również przysiółki i enklawy osamotnionej zabudowy²¹.

Oznaczanie osadnictwa w obrębie arkusza wykazuje dalsze niekonsekwencje. Tylko w obrębie jednej miejscowości²² położonej w północnej części arkusza zaznaczono karczmę²³. Nie jest możliwe, aby spotykany masowo przy traktach przybytek istniał wyłącznie w jednej wiosce. W północnej części arkusza można również dostrzec oznaczenie zespołów odrębnych zabudowań gospodarczych. Jeden z kompleksów mieścił owczarnię²⁴. Także i w tym wypadku trudno szukać podobnych oznaczeń w pozostałej części arkusza.

Osobną warstwę mapy stanowi nazewnictwo elementów fizjograficznych i antropogenicznych. Podpisywano jedynie nazwy miejscowości i rzek, sporadycznie stosując skróty wyróżnionych budynków, o czym poprzednio wspomniano. Do podpisania elementów fizjograficznych użyto zapisu brzmienia fonetycznego nazw bez polskich znaków, czego znakomitym przykładem wydaje się największe miasto arkusza zapisane jako *Zamosz*²⁵. Sprawę nieco komplikowały poprawki liternictwa naniesione tuszem na arkusz, na szczęście dotyczące tylko niektórych miejscowości.

Warto jeszcze poświęcić uwagę sytuacji Zamościa na omawianej mapie. Miasto składało się wówczas z twierdzy i otaczających ją przedmieść. W okresie sporządzania opracowania kartograficznego przedmieścia dwukrotnie uległy zniszczeniu podczas oblężeń fortecy. Najpierw w 1809 r. szykując się do oblężenia Zamościa przez Wojska Polskie pod dowództwem księcia Józefa Poniatowskiego, oczyszczono przedpole twierdzy pałac zabudowę znajdującą się wzdłuż grobli szczebrzeszyńskiej oraz na Przedmieściach: Lubelskim i Lwowskim²⁶. Zniszczeniu uległo wówczas 440 budynków²⁷.

²⁰ Stanowi to jedynie przypuszczenie, ponieważ za pomocą kółka z wpisanym krzyżem nie oznaczono niektórych starych ośrodków parafialnych, np. Łabuń. Z kolei w południowo-wschodnim narożniku arkusza, poniżej Łaszczowa, oznaczono w ten sposób większość miejscowości posiadających świątynie unickie, np. Podhorce, Podlodów, Ulhówek, Żimno, Posadów i in. Zob.: A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja*, ser. „Studia i materiały do dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej” T. I, red. J. Kłoczkowski, A. Gil, Lublin 2005, zał. A.

²¹ Widoczne głównie w północnej części arkusza, w okolicy miejscowości Gany, Średnia Wieś (Żółkiewka), Tarnogóry, Stryjowa, Pasiaki (k. Drewnik), ale również Przedmieścia Skierbieszowskiego w Zamościu (droga w kierunku Skierbieszowa).

²² Miejscowość o nazwie *Biki* (sic!) występująca w obrębie Nowej Wsi.

²³ Oznaczenie sygnaturką koła z chorągiewką oraz literowe *WH* oznaczające z jęz. niemieckiego *Wirtshaus* – karczmę.

²⁴ Zabudowania znajdują się w okolicy Tworyczowa i Średniej Wsi. Przy jednej sygnaturce zastosowano podpis *Schaf.*, co z jęz. niemieckiego oznacza *schafstall* – owczarnię.

²⁵ Czyt. *Zamosc*. Oto przykłady zapisu fonetycznego wybranych miejscowości: *Badirz* (Bondyryz), *Bliszow* (Bliżów), *Iozefow*, *Jadutow* (Jatutów), *Jzbyca*, *Kosziolok* (Kościołek – Górecko Kościelne), *Kottorw* (Kotorów), *Krzyniczky* (Krynicy), *Labunka* (Łabuńki), *Laszow* (Łaszczów), *Lollow* (Łotów), *Nieled* (Nielede), *Podledow* (Podlodów), *Siewnia* (Szewnia), *Tarnagura*, *Wielasza* (Wielęcza), *Wulka Zloiecka*, *Xiezostany*, *Zarzese* (Zarzechy).

²⁶ M. M. Pieszko, *Zamość w roku 1809*, Zamość 1934, s. 18.

Po raz drugi destrukcji podmiejskich osiedli dokonano początku 1813 r., podczas rozpoczynającego się dziewięciomiesięcznego oblężenia Zamościa przez Rosjan. Spalono wówczas nie tylko z trudem odbudowaną po niedawnym zniszczeniu zabudowę przedmieść, ale także drewniane budynki w obrębie murów²⁸.

Porównując zarys przedmieść na arkuszu z planami Zamościa sporządzonymi w okresie zaboru austriackiego²⁹ można stwierdzić, że zabudowę podmiejskich osiedli odwzorowano w zarysie sprzed 1809 r. Dawniej aktualizacja map sprawiała kartografom trudność z uwagi na brak dostępu do nowszych materiałów kartograficznych mogących stanowić podkład. W wypadku opracowań kartograficznych powstających w innym państwie zdobycie aktualnych map było niemal nieosiągalne.

W strukturze przestrzennej Zamościa centralny obszar zajmowała twierdza. Ukazano ją w sposób schematyczny z uwagi na małą skalę opracowania. Wokół fortecy rozciągały się cztery osiedla: Przedmieście Lwowskie przy trakcie do Lwowa, sąsiadujący z nim od północy Nowy Świat zwany Przedmieściem Hrubieszowskim lub Żydowskim, niewielkie Przedmieście Skierbieszowskie (trakt) oraz leżące na północy Przedmieście Lubelskie. Nie zaznaczono Podgrobla i Sadowiska funkcjonujących przy trakcie szczebrzeszyńskim, być może z uwagi na obecność po zachodniej stronie twierdzy zbiorników wodnych, jak i niewielką powierzchnię obu przedmieść.

Położony w dolinie u zbiegu trzech rzek Zamość posiadał w swoim otoczeniu tereny podmokłe. Już w czasach budowy miasta strony stanowiło to problem przy konstruowaniu jego planu, który musiał uwzględnić niedogodności terenowe. Z drugiej jednak strony szerokie bagniska ograniczały dostępność do twierdzy decydując o jej strategicznym położeniu³⁰. Konieczne stało się doko-

²⁷ B. Sawa, *Zamość 1772-1866*, Zamość 2007 (mps-rkps), s. 132.

²⁸ W ten sposób zabezpieczano się przed ewentualnymi pożarami powstałymi na skutek ostrzału twierdzy przez działa rosyjskie. Zniszczeniu uległy wówczas 222 budynki, z czego ok. 160 na przedmieściach. Zob.: S. Herbst, J. Zachwatowicz, *op. cit.*, s. 78, 80-81; S. Wiśniewski, *W dobie wojen napoleońskich. W: Zamość z przeszłości twierdzy i miasta*, red. A. Kopruckowiak, A. A. Witusik, Lublin 1980, s. 109-163 (s. 143); B. Sawa, *op. cit.*, s. 167, 169.

²⁹ *Zamość Z Przedmieściami y Przyległościami, podług prawdziwego położenia, w Roku 1774, na Mappie okazany; Plan der befestigten Stadt Zamoscz Nebst Ihren Vorstadt, wie solche bey Einrucken der kaiserliche – königliche Truppen, Anno 1772 beschalten waren. Diese Stadt gehört als eine Polnische Ordinations Stadt dem Fürstem Zamoiskj, ist Ihme auch nachdem dieser Theil Polens in Galizien verwandert worden, gelasten worden z 1775 r.; Plan von der Festung Zamosc nebst der herum Liegenden Situation z końca XVIII w.; Erstes-Zeichnungs Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc in den Königreich Galizien nebst der um selbe auf 6, bis 700 Klaftern liegende Gegend z 1777 r.; Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien z lat 1779-1883, zwana popularnie zdjęciem józefińskim, sekcja 203. Zob.: S. Herbst, J. Zachwatowicz, *op. cit.*, s. 132; A. Pawłowska-Wielgus, *op. cit.*, s. 243-278 (s. 262).*

³⁰ Zob. szerzej: S. Herbst, J. Zachwatowicz, *op. cit.*, s. 12; J. A. Miłobędzki, *Ze studiów nad urbanistyką Zamościa*, „BHS” R. XV: 1953, s. 68-87; T. Zarebska, *Zamość – miasto idealne i jego realizacja*. (w:) *Zamość miasto idealne*, red. J. Kowalczyk, Lublin 1980, s. 7-77 (s. 13).

nanie korekty układu wodnego i drożnego w taki sposób, aby wody nie stanowiły zagrożenia dla zabudowy, natomiast drogi przechodziły przez miasto oraz przedmieścia inicjując ich rozwój gospodarczy. Ujarzmienie rzek nastąpiło dzięki budowie trzech grobli, którymi poprowadzono trakty: do Szczeb-rzeszyna, do Żdanowa oraz trakt ze Żdanowa do Płoskiego. Szerokie łąki od strony południowej i zachodniej zalano wodą tworząc tym samym dwa stawy.

Analizowana mapa przedstawia sytuację hydrograficzną w najbliższym otoczeniu Zamościa. Od strony południowej i południowo-zachodniej sąsiaduje z miastem zbiornik Wielkiej Zalewy o znacznej powierzchni i nieregularnych kształtach. Zasilaty go dwie rzeki: Wieprzec³¹ od południa i Kalinowica³² od wschodu. Porównując zasięg Wielkiej Zalewy z dzisiejszą topografią miasta, zajmowałaby ona znaczne obszary rozciągające się między Starym Miastem a Skokówką oraz między ul. Żdanowską a Kolonią Mokre. Zarys linii brzegowej zbiornika umożliwia rozpoznanie dwóch elementów fizjograficznych. W południowej części widoczny jest szeroki cypel wcinający się w toń zbiornika. Na jego północnym krańcu znajdowała się XVII-wieczna rezydencja II ordynata Tomasza Zamojskiego, zwana *Krasnymbrzegiem*, zniszczona w 1648 r. przez kozaków Bohdana Chmielnickiego³³. Na jej ruinach urządzono później redutę systemu obronnego twierdzy, zwaną potocznie *Zamczyskiem*.

Z północnego brzegu Wielkiej Zalewy wychodzi podwójny półwysp o kształcie odwróconego półksiężyca. Była to występująca w tym miejscu płycizna tworząca wyspę zwaną *Kempą*, mającą połączenie ze stałym lądem w zależności od pory roku oraz poziomu wód zbiornika. Na wyspie najprawdopodobniej istniała rodowa siedziba Zamojskich, zameczek Skokówka, której ruiny znajdowały się jeszcze w XVIII stuleciu³⁴. Wówczas urządzono tam ekskluzywny ogród spacerowy z alejkami i klombami, do którego dostęp był możliwy jedynie drogą wodną, co umożliwiało znajdująca się na wyspie przystań dla łodzi. Było to znane miejsce wypoczynku i rekreacji, gdzie ordynaci organizowali uroczystości i podejmowali gości. Wiezorami urządzano plenerowe pokazy fajerwerków³⁵. Na przełomie XVIII i XIX w. wyspę porastał sad, bujne łąki i zboże. Jedynym obiektem o nieznanym przeznaczeniu była chata kryta słomą³⁶.

³¹ Dawna nazwa rzeki Topornicy. Obecnie Wieprzec stanowi lewy dopływ Topornicy w okolicach Żdanowa.

³² Dawna nazwa rzeki Łabuńki, która była ciekim IV rzędu względem III-cio rzędowego Wieprzca.

³³ I. Kutylowska, *Podmiejska rezydencja Zamojskich na Zamczysku w Zamościu*. (w:) *Prace i materiały zamojskie*, T. II: „Archeologia”, red. E. Banasiewicz, Zamość 1989, s. 178-190 (s. 181).

³⁴ O lokalizacji legendarnej Skokówki pisała na naszego rocznika Ewa Prusicka-Kołcon, *Lokalizacja rodowej siedziby Zamojskich na Skokówce w świetle planów i map z 2 poł. XVIII i pocz. XIX w.*, „Archiwariusz Zamojski” 2009, s. 25-38.

³⁵ *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834 roku. Przypisy*. Kopia rękopisu Nr 1815. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, Plik 513, N 13 (mps. w Archiwum Państwowe w Zamościu, Spuścizna Kazimierza Kowalczyka, spis nr 2, poz. 40), k. 238.

³⁶ B. Sawa, *Gdzież ten zameczek w Skokówce i pałacyk w Krasnymbrzegu?*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2002, nr 1-2, s. 68-75 (s. 75).

W okresie opracowywania arkusza wykorzystano strategiczną lokalizację wyspy, która z powodu ogólnego zaniedbania i wysychania wód Wielkiej Zalewy, stała się półwyspem. W ramach prowadzonej przez płk-a inż. Jean'a Baptiste'a Mallet'a pierwszej fazy modernizacji zamojskiej twierdzy wybudowano tu w latach 1810-1812 dużą lunetę z barkowym załamaniem czół i bastionowym narysem szyi³⁷. Na jej miejscu powstała później charakterystyczna budowla zewnętrznego pasa umocnień twierdzy – murowana działobitnia w formie rotundy.

Po zachodniej stronie miasta widoczne są dwa niewielkie zbiorniki wodne. Jednym z nich jest Mała Zalewa położona bezpośrednio za zachodnią kurtyną twierdzy³⁸. Z uwagi na słabą wymianę wód zbiornik znajdował się w stanie dużego zaniedbania i zarastał³⁹. Nieco dalej na północ, przy folwarku Janowice, znajdowało się szerokie rozlewisko Wieprzca⁴⁰.

Ostatni bliższy Zamościowi zbiornik wodny znajdował się po stronie południowej, w okolicy wsi i folwarku Mokre. Był on większy niż Mała Zalewa i rozlewisko na Janowicach. Po zarysie linii brzegowej można rozpoznać lokalizację wzniesienia, na którym funkcjonował stary browar w Żdanowie⁴¹.

Przez Zamość przechodziły dwa trakty prowadzące do Lublina i Lwowa, stanowiące ważny korytarz komunikacyjny między Gdańskiem, Warszawą a Odessą. Obie drogi posiadały statut traktów pocztowych. Ich przebieg różnił się znacząco od znanej obecnie prostolinijnej trasy Warszawa – Hrebenne, którą za czasów Królestwa Polskiego realizowano etapowo od 1831 r. Widoczny na mapie szlak przebiegał przez środek omijanych dzisiaj wsi, m. in. Starego Zamościa i Chomeńsk⁴².

Równorzędną kategorię posiadał kolejny trakt pocztowy wybiegający z Zamościa przez Żdanów, Kosobudy, Obroc, Józefów, Tarnogród, Sieniawę w kierunku Przeworska i Jarosławia. Jego przebieg na arkuszu, zwłaszcza w obrębie miasta, wydaje się jednak zawiły, wręcz przekłamany. Nic bardziej mylnego. Aby wyjaśnić tę sytuację warto posłużyć się wspomnianymi wcześniej

³⁷ S. Herbst, J. Zachwatowicz, *op. cit.*, s. 69.

³⁸ Zbiornik zajmował do niedawna zadrzewiony teren między kurtyną III-IV a os. Podgroble.

³⁹ Stan zbiornika można rozpoznać na XVIII-wiecznych austriackich planach Zamościa, m. in.: *Erstes-Zeichnungs Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc (...)* z 1777 r; *Plan Von Neü Zamosze in Kayserl. Pohlen* z lat 80-tych XVIII w. Zob.: S. Herbst, J. Zachwatowicz, *op. cit.*, s. 132; A. Pawłowska-Wielgus, *op. cit.*, s. 262.

⁴⁰ W dzisiejszej topografii miasta jest to czytelny, szeroko obniżony teren łąk nad Łabuńką w obrębie os. Janowice, przy skrzyżowaniu ul. Dzieci Zamojszczyzny z ul. S. Okrzei oraz w okolicach hotelu „Alex”.

⁴¹ Zbiornik zajmował powierzchnię szerokich łąk rozciągających się Mokrego do Żdanowa, poniżej drogi Żdanów – Płoskie.

⁴² Por.: K. Sochaniewicz, *O kolebce rodu Zamojskich i Piwach-Prawdzcich na Rusi*. (w:) *Narodziny Zamościa w pracach Kazimierza Sochaniewicza*, oprac. K. Kowalczyk, seria: „Biblioteka Archiwariusza Zamojskiego” T. I, red. A. Kędziora, Zamość 2007, s. 25-44 (s. 27).

planami Zamościa z końca XVIII w.⁴³ oraz ostatnimi badaniami Doktor Bogumiły Sawy⁴⁴. Z powodu zamurowania w 1588 r. północnej Bramy Janowickiej (Lubelskiej) i uruchomieniu w jej pobliżu przejścia w murze zwanego furta, istniał dogodny objazd miasta od strony zachodniej⁴⁵. Tranzyt od strony Lublina i Krasnegostawu, na wysokości pierwotnej wsi Janowice i Przedmieścia Janowickiego, odbijał w kierunku południowo-zachodnim na drogę prowadzącą przez długi most zwodzony w kierunku folwarku janowickiego z pałacykiem⁴⁶. Mijając urządzenie rezydencjalne droga biegła dalej w kierunku południowym po ponad kilometrowej grobli usypanej w latach 1582-1586⁴⁷. Następnie grobla ta łączyła się przy młynie z groblą szczebrzeszyńską, która dawała możliwość wjazdu do Zamościa poprzez południową Bramę Lubelską (Szczebrzeską).

Przebieg zachodniej drogi obwodowej na analizowanej mapie jest zgeneralizowany i różni się znacząco od tego znanego z XVIII-wiecznych austriackich planów Zamościa. Sytuację tą należy wytłumaczyć małą skalą opracowania. Prawdopodobnie z tego samego powodu nie naniesiono odcinka Traktu Szczebrzeskiego między skrzyżowaniem z objazdem zachodnim a południową Bramą Lubelską (Szczebrzeską). Dalej trakt pocztowy prowadził od młyna groblą szczebrzeszyńską przez kilkaset metrów na zachód, poczym odbijał w kierunku południowo-zachodnim na drogę prowadzącą do folwarku w Mokrem⁴⁸. Za folwarkiem trakt obierał trasę po grobli w kierunku Żdanowa, skąd przez Topornicę, Kosobudy, Obroc dochodził do Józefowa.

Na koniec należy wspomnieć, iż wspomniana droga pocztowa do Przeworska i Jarosławia była na początku XIX stulecia jedynym połączeniem komunikacyjnym Zamościa ze Żdanowem. Grobla żdanowska uległa zniszczeniu po długiej zimie w kwietniu 1729 r. na skutek wezbrania wód roztopowych z topniejącego śniegu. Napór mas wody doprowadził do przerwania wału grobli na odcinku między Przedmieściem Lwowskim a reliktem Zamczyska⁴⁹. Wielka Zalewa uległa powiększeniu w kierunku wschodnim zalewając szerokie łąki.

⁴³ *Zamość Z Przedmieściami y Przyległościami (...)* z 1774 r.; *Plan der befestigen Stadt Zamoscz Nebst Ihren Vorstadt (...)* z 1775 r.; *Plan von der Festung Zamosc (...)* z końca XVIII w.; *Erstes-Zeichnungs Blatt. Plan von der Festung Novi Zamosc (...)* z 1777 r.; *Karte des Königreichs Galizien und Lodomerien*, sekcja 203 z lat 1779-1783. Zob.: S. Herbst, J. Zachwatowicz, *op. cit.*, s. 132; A. Pawłowska-Wielgus, *op. cit.*, s. 262.

⁴⁴ B. Sawa, *Najstarsze zamojskie bramy i objazd lubelski w morandowskiej koncepcji Zamościa z 1579 r.*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny” 2011, nr 2, s. 13-18 (s. 17-18).

⁴⁵ Według Bogumiły Sawy koncepcję tego objazdu miał nakreślić Bernardo Morando podczas opracowywania planu rozmierzenia Zamościa w 1579 r. Dowodem tego jest układ dróg w okolicy miasta na tzw. Widoku Brauna wydanym w 1617 r. Zob. *Ibidem*, s. 14-15.

⁴⁶ Reliktem tego odcinka jest dzisiejsza ul. S. Okrzei.

⁴⁷ Grobla biegła po trasie obecnej ul. Włociańskiej i nowego koryta Topornicy prowadząc aż do ul. Szczebrzeskiej.

⁴⁸ Relikt tej drogi można odnaleźć w przebiegu dzisiejszej sieci komunikacyjnej miasta. Stanowią go odcinek ul. Błonie od przejazdu kolejowego do ul. Łanowej oraz przebiegająca ukośnie gruntowa droga, której południowy odcinek nosi od niedawna nazwę ul. Myśliwskiej.

⁴⁹ Groblę żdanowską stanowi dzisiejsza ul. Lipska. Spowodowana naporem wody wyrwa rozciągała się od mostu nad Łabuńką do skrzyżowania z ul. Cz. Miłosza.

Wiadomo, że grobla żdanowska została naprawiona na początku XIX w., co przedstawiają dwa plany miasta obrazujące zdobycie Zamościa przez wojska polskie w 1809 roku⁵⁰.

⁵⁰ Pierwszym opracowaniem kartograficznym przedstawiającym naprawioną groblę żdanowską jest *Plan de la prise d'assault de la place Zamość, dans la nuit du 19 au 20 mai 1809, par les troupes polonaises* autorstwa płk-a J. B. Malleta, kolejnym zaś jego barwna kopia *Plan de la prise d'assault de la place Zamość dans la nuit du 19 au 20 du mois de mai 1809 par les troupes polonaises* wykonana przez M. Ciołkowskiego. Oba plany sporządzone zostały w 1809 r. Zob.: A. Pawłowska-Wielgus, op. cit., s. 263, 264.